

др Невена Васиљевић¹
Сандра Митровић²
Бојана Пјановић³

ПРЕДЕОНИ ПРИСТУП У ПЛАНИРАЊУ ПРОСТОРА: ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ И ИЗАЗОВИ ПРИМЕНЕ

THE LANDSCAPE APPROACH IN SPATIAL PLANNING: THEORETICAL FRAMEWORKS AND CHALLENGES OF IMPLEMENTATION

РЕЗИМЕ: Предеони приступ у планирању простора институционализован је Европском конвенцијом о пределу, коју је Република Србија потписала („Сл. гласник РС“, бр. 4/2011) и преузела обавезу његове примене. Основна премиса Конвенције је холистичка концептуализација предела - *предео као целина*, којом се напушта редукционистичка традиција сагледавања вредности у простору. Приступ подразумева нови модел и метод планирања простора – *планирање кроз предео*, а не *за предео*, чиме се успоставља холистички – трансдисциплинарни оквир за доношење одлука о просторном развоју. У том контексту, инструкције за примену начела Конвенције обухватају: афирмацију вредности карактера предела у систем просторног и урбанистичког планирања; примену методе анализе и процене карактера предела у постојеће процедуре израде планских докумената; одрживи просторни и економски развој усклађен са вредностима карактера предела (*циљни квалитет, капацитет и осетљивост предела*), чиме се постиже очување, унапређење постојећих и стварање нових вредности у пределу. Тековина примене ових начела која су трасирана у Просторном плану Републике Србије 2020 се може окарактерисати као недовољно препозната од стране стручне јавности. Трагајући за модалитетима успешније „социјализације“, у школи пејзажне архитектуре и Лабораторији за предео Шумарског факултета Универзитета у Београду, предеони приступ се у планирању простора континуирано преиспитује и усклађује са изазовима савременог друштва (просторни развој у контексту климатских промена). У раду је приказано истраживање развојних сценарија и модела заштите и унапређења карактера предела на територији општине Сурчин применом Геодизајн методе (*Geodesign framework*).

Кључне речи: предеони приступ, карактер предела, геодизајн (*Geodesign framework*), сценарији.

ABSTRACT: The landscape approach to spatial planning has been institutionally established through the European Landscape Convention (ELC). By ratifying it, the Republic of Serbia committed to its implementation (“Official Gazette of the RS”, No. 4/2011). The Convention is grounded in a holistic conceptualization of landscape - *landscape as a whole*, which departs from the traditional reductionist approach to assessing spatial values. This approach implies a new model and method of spatial planning – *planning through landscape*, rather than *for landscape*, thereby establishing a holistic, transdisciplinary framework for decision-making in spatial development. In this context, the guidelines for implementing the principles of the ELC include: affirmation of the landscape character as a value within the system of spatial and urban planning; applying landscape character assessment methods within traditional procedures for the preparation of planning documents; and ensuring sustainable spatial and economic development aligned with recognized landscape character values (*landscape quality objectives, capacity, and sensitivity*), thus achieving the protection, enhancement of existing, and creation of new landscape values. The outcomes of implementing these principles, as outlined in the Spatial Plan of the Republic of Serbia 2020, can be characterised as insufficiently recognized by the professional community. In searching for more effective modes of “socialization,” the landscape approach to spatial planning is continuously re-examined and aligned with the challenges of contemporary society (spatial development in the context of climate change) within the school of landscape architecture and the Landscape Laboratory of the Faculty of Forestry, University of Belgrade. This paper presents research on development scenarios and models for the protection and enhancement of landscape character in the territory of the Surčin Municipality, using the Geodesign method (*Geodesign framework*).

Key words: landscape approach, landscape character, geodesign (*Geodesign Framework*), scenario

¹ Проф. др Невена Васиљевић, Универзитет у Београду, Шумарски факултет – Одсек за пејзажну архитектуру и хортикултуру, Кнеза Вишеслава 1, 11000 Београд, Србија.

² Сандра Митровић, мастер инжењер – истраживач сарадник, Универзитет у Београду, Шумарски факултет – Одсек за пејзажну архитектуру и хортикултуру, Кнеза Вишеслава 1, 11000 Београд, Србија.

³ др Бојана Пјановић, доцент – Географски факултет, Универзитет у Београду - Одсек за просторно планирање, Студентски трг 3/III, 11000 Београд, Србија.

1. О ПРЕДЕОНОМ ПРИСТУПУ: PRAXIS

Данас се термином *предео* обухвата широк спектар различитих феномена, док је његова физичка димензија као предмет истраживања традиционално снажно повезана са планирањем (заштитом) простора. Одговор на кључно питање: *шта је предео и шта предео треба да представља, умногоме зависи од парадигме која је постављена као полазна тачка различитим наукама, техничким или уметничким дисциплинама, планирању и заштити простора* (Васиљевић, 2018). У начелу, опстају два супротстављена дискурса: један је биоцентричан, који вредност види у „дивљим“ пределима, без људи, и други, антропоцентричан, који фаворизује културна (историјска) артефакта времена у ком су настајала у пределу (Philips, 1998, Fry G. 2002). Све је заступљенији став да дихотомији нема места у заштити и планирању простора, и да је предео више него још један „секторски“ интерес. Особеност места, региона и државе, снажно се ослања на карактеристике предела које интегришу и природне и културне вредности. Предел се састоје од „места“, а „места“ имају снажно егзистенцијално значење (Muir, 1999). Напуштајући строго специјалистички и елитистички поглед, издижући се у сфере генерализма, творци нове холистичке концептуализације кажу да је *предео територија где се место и простор поклапају – место као атрибут локалног и простор као атрибут универзалног*. Без обзира на облик, место или просторност, стварни и имагинарни предели поседују квалитет који се огледа у кохерентности аутентичних „места“ која се уклапају у ширу просторну и комуникациону мрежу (Васиљевић, 2013, 2018).

На проблеме који произилазе из континуираног разматрања дихотомног односа, карактеристичног за традиционални редукционистички истраживачки приступ пределима у XX веку (*природно vs. културно, урбано vs. рурално, изузетно vs. свакодневно, заштита vs. развој*), савремена теорија одговара холистичким сагледавањем предела као хибридног просторног ентитета, у ком природни и културни процеси у синергији обликују његов карактер, док се економски, друштвени и еколошки циљеви усмеравају ка постизању резилијентности предела, као пандана или супституције одрживом просторном развоју (Antrop, 2005; Ahern, 2005; Selman, 2006, 2010; Steinitz, 2005; Васиљевић, 2013, 2018). Дефиниција је инклузивна и јасна: *предео је област, онако како је види становништво, чији је карактер резултат акција и интеракција природних и/или културних фактора* (ЕКП, Сл. гл. 4/2011).

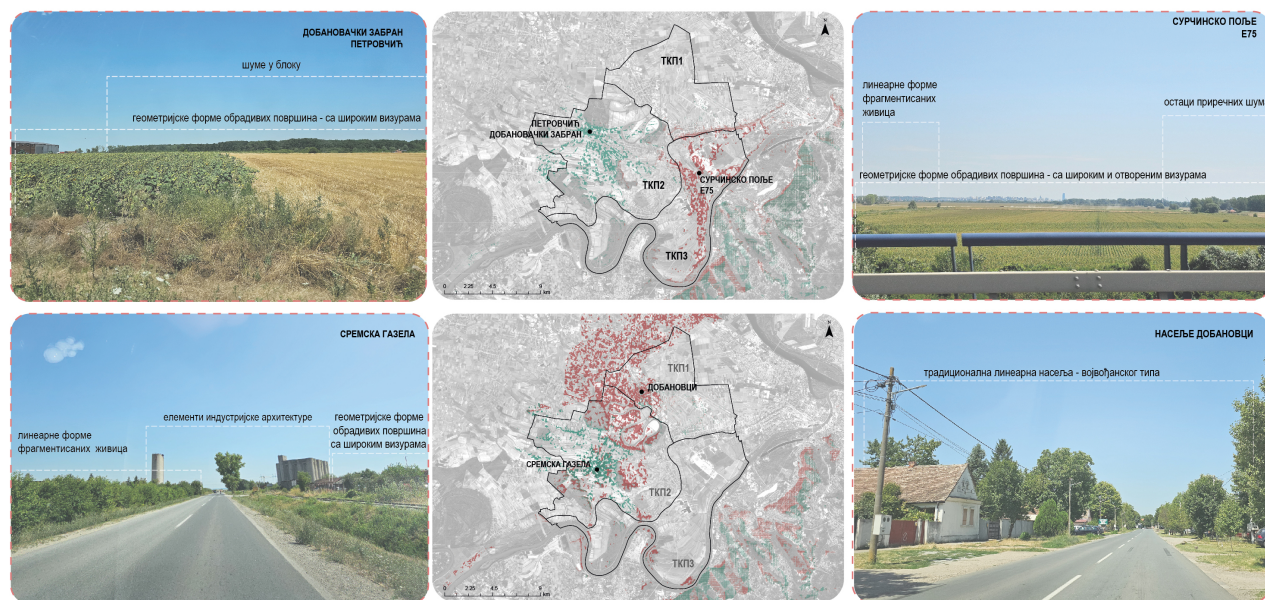
У оквиру дискурса планирања предела прави се разлика између планирања за предео и планирања кроз предео. Први приступ се односи на наслеђени модел планирања заштите предела (планирање за предео у оквиру заштићених природних добара), док други представља пожељан правац - планирање развоја кроз предео, односно *предеони приступ планирању просторног развоја*. Потреба за планирањем кроз предео је артикулисана оквиrom деловања Европске конвенције о пределу (Selman 2006, 2010; Antrop, 2005; Steinitz, 2005, 2010; Васиљевић, 2013, 2018)

Потписивањем Европске конвенције о пределу (Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу, „Сл. Гласник РС – Међународни уговори“, бр 4/2011), Република Србија је преузела обавезу да, поред осталог, обезбеди: дефинисање и примену вредности карактера предела у систем просторног и урбанистичког планирања; примену методе анализе и процене карактера предела у постојеће процедуре израде планских докумената; одрживи просторни и економски развој усклађен са вредностима карактера предела (*циљни квалитет, капацитет и осетљивост предела*), чиме се постиже очување, унапређење постојећих и стварање нових вредности у пределу. У Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године (као и у Просторном плану Републике Србије 2035 - нацрт), предеони приступ у планирању просторног развоја на националном нивоу, приказан је у поглављу *Заштита и уређење предела* кроз принципе и циљеве, *концепт предела као целине* (урбани, рурални и предели блиски природи), планска решења и мере имплементације. Како предеони приступ није добио своју интерпретацију у плановима „нижег“ реда (регионалне просторне планове, просторне планове подручја посебне намене, просторне планове јединица локалне самоуправе и урбанистичке планове), на начин како је то предвиђено у ППРС 2020, у школи пејзажне архитектуре и Лабораторији за предео на Шумарском факултета Универзитета у Београду, у духу *praxis*-а, настављено је с истраживањем његове употребне вредности кроз различите фазе израде планских докумената, овог пута на територији Општине Сурчин. У контексту све очигледнијих климатских промена и њихових последица, неопходно је развијати сценарије просторног развоја који предвиђају мере за прилагођавање очекиваним променама климатских зона (Sayre et al, 2024). То је био разлог примене Геодизајн методе (Steinitz, 2012; Steinitz et al., 2023) у којој је поред предеоног приступа у системском разумевању простора и процене постојећег стања услуга екосистема, могуће креирати различите сценарије који представљају подршку у доношењу одлука заснованих на просторној логици и актуелним климатским и метеоролошким подацима на основу којих се формирају модели промена климатских зона. Полазећи од тога да је предеони приступ у планирању просторног развоја „више од теорије“, односно реалан и рационалан приступ у ком се вредности карактера предела процењују у различитим сценаријима, циљ рада је да укаже да одговоре на планирање одрживих и резилијентних предела треба тражити у предеоно-еколошким принципима планирања предела (Forman, 2008).

2. МЕТОД РАДА

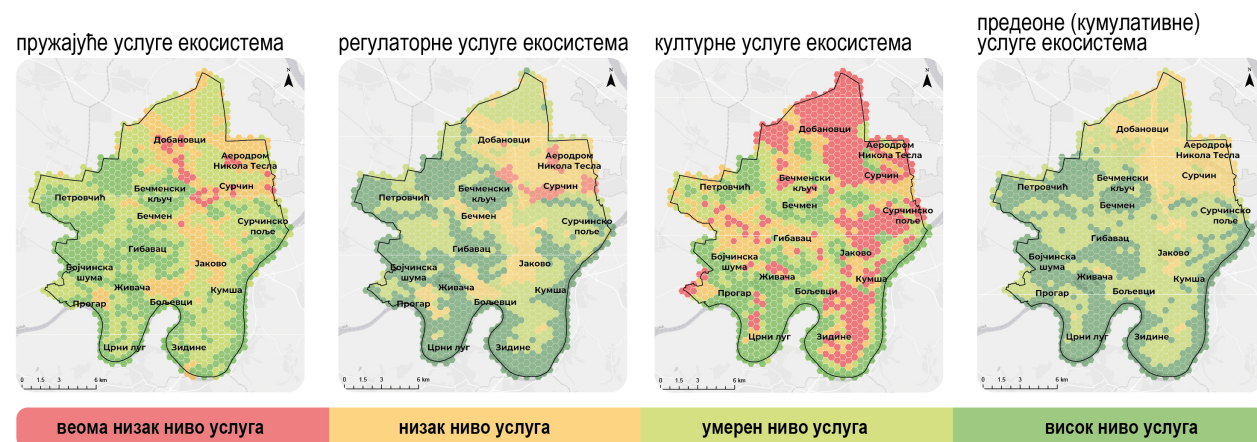
Метод планирања предела чији је аутор професор Карл Штајниц (Carl Steinitz), настао је у школи пејзажне архитектуре на Универзитету у Харварду. Метод је представљен цикличним процесом тражења одговора на шест питања који формирају: репрезентативни модел, процесни модел, евалуациони модел, модел промена (сценарији), модел утицаја и модел одлучивања. У светлу технолошких иновација и партиципативног планирања, ова метода је данас добила своју савремену интерпретацију у планирању просторног развоја која се спроводи у оквирима Интернационалне Геодизајн сарадње (IGC – *International Geodesign Collaboration*, Fisher et al., 2020). Предност овог приступа се огледа у могућности вредновања

сведоче о њеној динамичној прошлости. Ову природну композицију допуњују приречне галеријске шуме и фрагменти шума у блоку. Културни утицај се чита кроз историјску матрицу промена које су изазване утицајем мреже мелиоративних канала и геометријски организованих пољопривредне површина, као и ортогоналном уличном мрежом ушореног типа линераних насеља која показује јасну структуру – са концентрацијом економских активности у Сурчину и Добановцима. Културно-историјски елементи, попут манастира Фенек, заједно са отвореним визурама равнице које се завршавају вертикалама шума и црквених звоника, доприносе препознатљивој композицији и конфигурацији овог просторно јасно организованог, и визуелно отвореног предела „културне степе“ Београда (Слика 2).

Слика бр. 2. Визуелни елементи идентитета карактера предела. Типови карактера предела – ТКП1: Насеља Сурчин и Добановци на лесној заравни, са израженим комерцијалним, индустријским и саобраћајним елементима; ТКП2: Линерна насеља Бечмен, Петровчић, Јаково, Прогар и Бољевци на речним терасама реке Саве са остацима шума и Бечменским кључем; ТКП3: Обрадиве површине са остацима шума (у блоку), бара и мочвара на алувијуму реке Саве.

Одговор на питање *како проценити предео* захтевао је анализу савремених критеријума и параметара за вредновање квалитета његове структуре и функционисања, који су усклађени са циљевима одрживог развоја и прилагођавањем климатским променама. Миленијумска процена екосистема (МА, 2005) дефинише оквир у ком се екосистеми посматрају кроз њихове услуге и утицај на људских активности, што је покренуло развој савремених приступа њиховом очувању и унапређењу. У евалуационом моделу, на четворостепеној скали (веома низак, низак, умерен и висок ниво утицаја), приказане су кумулативне вредности услуга екосистема на нивоу предела (пружајуће, регулаторне и културне услуге екосистема) (Слика 3).

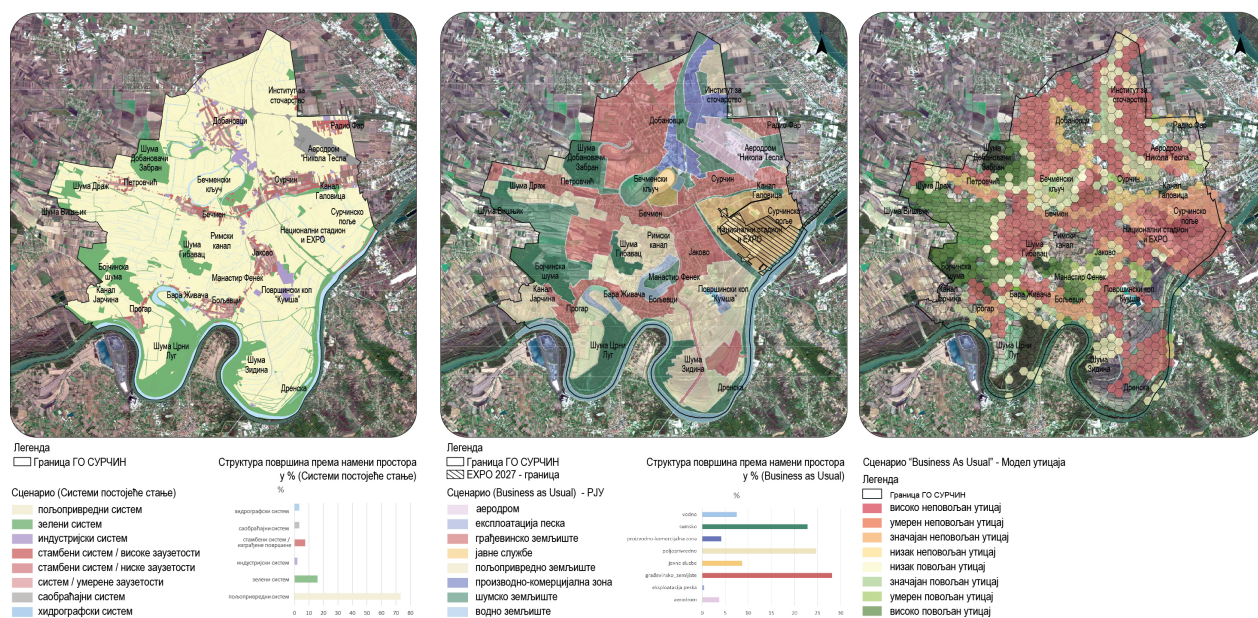

Слика бр. 3: Евалуациони модел

Функционални аспект карактера предела је интерпретиран кроз пружајуће и регулаторне услуге, док је аспект значења и друштвених односа интерпретиран као културна услуга екосистема. На територији Општине Сурчин, пружајуће и

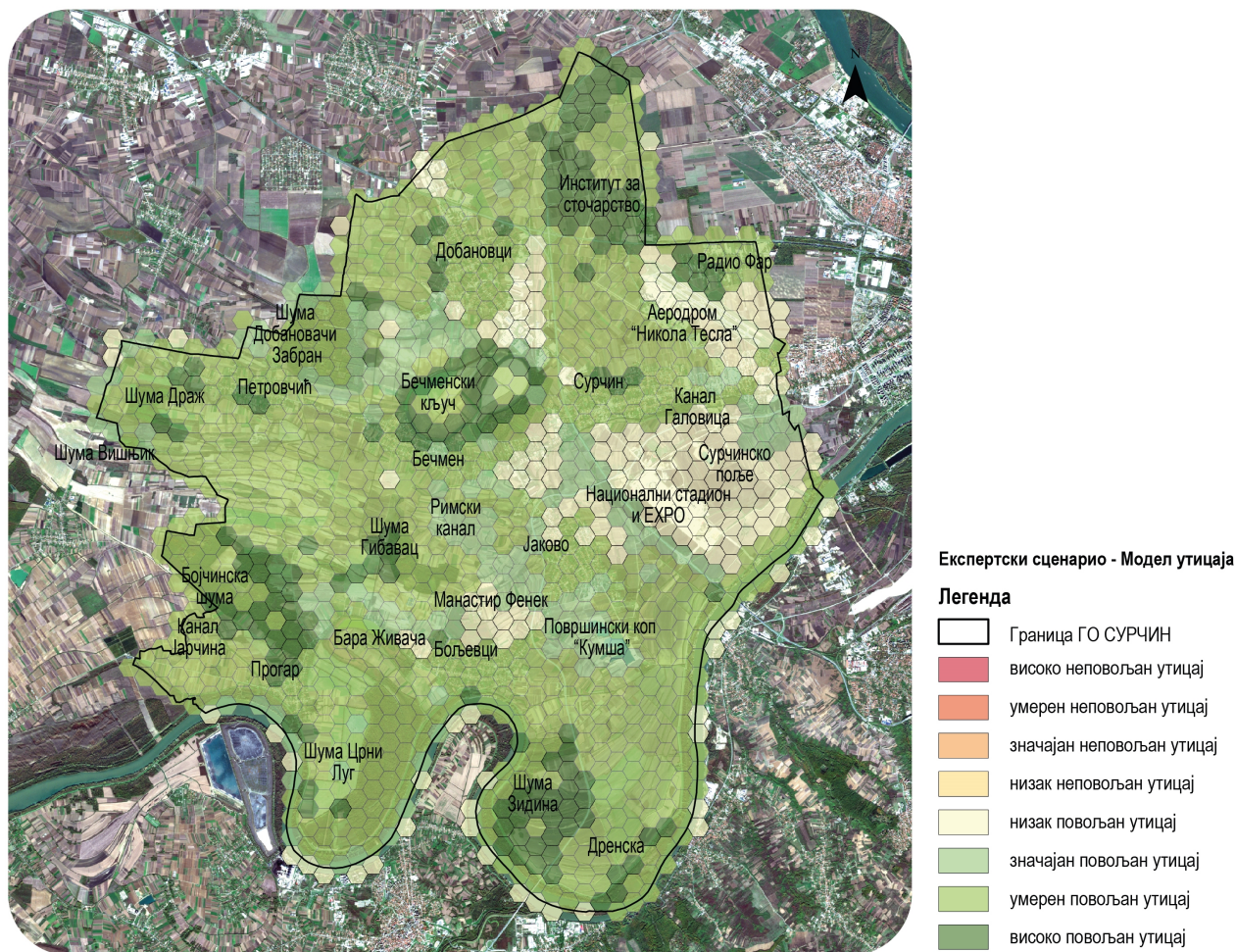
регулаторне услуге се одликују умереним до високим нивоом вредности услуга, уз релативно континуиран образац простирања. Веома низак ниво пружајућих и регулаторних вредности услуга екосистема уочава се, пре свега, у урбанизованим зонама, као што су насеља Сурчин, Добановци и у зони Аеродрома „Никола Тесла“, док је низак ниво услуга заступљен на подручју насеља Јаково, Бечмен, Бољевци и Прогар. Насупрот томе, културне услуге показују израженију хетерогеност, са доминантним веома ниским и умереним вредностима. Кумулативна процена услуга екосистема указује на преовлађујуће умерене и високе вредности, уз јасно изражене просторне разлике које одражавају неуједначену функционалну и еколошку структуру предела. Високе вредности су концентрисане у зони приобаља реке Саве и у западном делу општине Сурчин, од Добановачког забрана и насеља Петровчић, до Бојчинске шуме и насеља Прогар. С друге стране, низак ниво кумулативних вредности карактеристичан је за интензивно коришћене пољопривредних површина између аутопута Е75, насеља Сурчин и Добановци и зоне аеродрома. На тај начин је установљено „нулто“ стање квалитета карактера предела у ком су процењени функционални, еколошки, културни и визуелни аспекти и успостављен је референтни систем за процену сценарија тј. планираних намена у простору.

Наредна фаза примене Геоизајн методе била је усмерена ка креирању два сценарија промена. Први сценарио, *business-as-usual*, не обезбеђује сагледавање предеоних вредности које су усклађене с принципима Европске конвенције о пределу и Просторним планом Републике Србије 2020. Сценарио приказује значајну промену у површини грађевинског земљишта (са 1977,91 ха на 8211,91 ха) и то на просторима који су у „нултом стању“ оцењени високим нивоом услуга екосистема (Слика 4). Аутохтона пољопривредна матрица структуре предела се мења (са 19832,90 на 7480,91 ха), и уступа место грађевинском земљишту. Долази до значајне физичке трансформације из предела културне „степе“ у претежно изграђену структуру предела. Београдска културна степа, која је синоним за Сурчинско поље, губи и своју отвореност дугих визура које се пружају ка Авали, а локално се заустављају на шумама у блоковима (Гивавац, Бојчинска шума, Забран), на звоницима локалних цркава и објектима индустријске архитектуре (Слика 4). У овој матрици се чита историјска генеза насељавања кроз урбану матрицу линеарних - ушорених насеља (Петровчић, Бољевци, Бечмен и Прогар) која није „отпорна“ на планирану експанзију грађевинског земљишта и естетику савремене градње. Иако се шумско земљиште (са елементима зелене инфраструктуре) повећава са 4253,22 ха на 6780,22 ха, угрожени су локални екосистеми који су носиоци природности овог предела, а међу њима су посебно угрожене приречне галеријске шуме у алувијуму реке Саве (*Salicetum albae*, *Salici-Populetum*). Анализа модела утицаја показује да доминира висок, умерен и значајно неповољан утицај планираних промена (Слика 4). Очигледан је губитак способности простора да пружа услуге екосистема, укључујући регулацију квалитета ваздуха и воде, регулацију климе и температуре, производњу хране и очување биодиверзитета.

Експертски сценарио је креиран као одговор на „офанзивну стратегију“ сценарија „business-as-usual“ у којој „планерска визија почива на препознавању атрактивних карактеристика предела као развојних потенцијала, с посебним нагласком на локације које нуде „low costs and high profitability“ – „ниски трошкови и висока профитабилност“ (Steinitz, 2012). У експертском сценарију који треба да оствари визију предеоно-еколошки обликованог града који је адаптиран на климатске промене (Forman, 2008), полази се од „одбрамбене“ стратегије у „широким потезима“: очување доминантних природних елемената који обезбеђују адаптацију на климатске промене (ревитализација и еколошка обнова речних екосистема у приобаљу реке Саве, природних канала и бара, очување и унапређење шума у блоку – Бојчинска шума, Црни луг, Забран, Драз, Добановачки забран) и успостављање еколошке интеракције кроз интеграцију агрошумских система у управљању

пољопривредном матрицом Сурчинског поља у циљу унапређења еколошке кохезије. Ова развојана стратегија почива на нодалном ширењу насеља (изградња насеља ниске спратности објеката са позитивним енергетским билансом) око урбане матрице традиционалних линеарних насеља Петровчић, Прогар, Бољевци и Бечмен у којима се стратешки предлажу „офанзивне стратегије“ и реализација иновационих пројеката енергетске и функционалне санације постојећег грађевинског фонда и успостављање система дрвореда и уличног зеленила. Читљивост структуре предела и очување карактера се остварује очувањем отворености простора на пољопривредним површинама на којима се примењује диверзификација примарне пољопривредне производње у циљу повећања отпорности система и ротације усева као мере за очување плодности земљишта. Оваквом стратегијом су обезбеђени и услови за развој бициклическе инфраструктуре као облика одрживе мобилности што додатно даје могућност успостављања интегрисане урбане рекреационе функције на простору Општине Сурчин.

Слика бр. 5: Експертски сценарио просторног развоја Општине Сурчин

У експертском сценарију, који се значајно ослања на предеоно-еколошке принципе у избору иновационих решења, а чији је аутор предеони еколог, професор Ричард Форман (*Richard T. T. Forman*) (2008), доминирају повољни утицаји различитог интензитета (од ниског повољног до високо повољног утицаја), док неповољни утицаји нису идентификовани (Слика 5). *Принцип читљивости* предела остварује се кроз јасно дефинисану структуру простора, наглашене границе предеоних елемената и очување отворености пољопривредних површина. *Принцип мозаичности* препознаје се у смењивању функционално различитих целина - насеља, агрошумских система и пољопривредних површина - чиме се повећава биодиверзитет, ритам и просторна динамика. Очување доминантних природних елемената додатно наглашава улогу шумских и водених система као носилаца идентитета и еколошке стабилности. *Принцип еколошке интеракције* реализује се кроз трансформацију хидрографске мреже у функционалне еколошке коридоре и умрежавање зелених површина, чиме се обезбеђује континуитет станишта и подржава еколошка динамика. Истовремено, примена агрошумских пракси, диверзификације производње и ротације усева доприноси повећању отпорности (резилијентности) предела и његовој способности да одговори на климатске промене. *Принцип адекватне размере* огледа се у усклађивању величине и позиције предеоних елемената са еколошким процесима, док се *принцип „управљања“* спроводи кроз контролисано и стратешки усмерено увођење нових интервенција. Резултати модела утицаја показују да у експертском сценарију доминирају повољни ефекти различитог интензитета, док негативни утицаји нису идентификовани.

Упоредна анализа кумулативних вредности услуга екосистема јасно указује на предности експертског сценарија у односу на сценарио *business-as-usual*, пре свега у погледу повећања регулаторних и културних услуга, као и унапређења просторне кохезије. Пораст површина под зеленом и хидрографском инфраструктуром доводи до јасније структурне артикулације предела и побољшане просторне читљивости. Истовремено, развој мозаичне структуре кроз интеграцију пољопривредних, шумских и урбаних система обезбеђује функционалну разноврсност и еколошку стабилност. Најзначајнији позитивни ефекти остварени су у систему плаво-зелених коридора, који постају носиоци еколошке конективности и кључни механизам адаптације на климатске промене.

4. ЗАКЉУЧАК

Предеони приступ у планирању просторног развоја има своје оправдање у потребама савременог друштва да се очувају хетерогеност и диверзитет простора, као и просторни идентитет који се огледа у карактеру предела, те да се истраже модалитети адаптације на климатске промене које условљавају начин живота и опстанак на планети. Теоријски дискурс дефинисања вредности у простору мења путању: предео није више само резерват културне и природне баштине који треба конзервирати у затеченој „слици“; предео је холистички, хибридни, ентитет природних, културних и друштвених вредности који се мења и развија, и као такав постаје предмет истраживања (Васиљевић, 2018). Од 2011. година, када је ратификована Европска конвенција о пределу у Републици Србији, трага се за модалитетима примене предеоног приступа у планирању просторног развоја. Просторни планови Републике Србије (2020 и 2035 - нацрт) су поставили основна начела сагледавања вредности предела а појава карактера предела као нове вредности у систему планирања је требало да представља почетак препознавања које води ка његовом прихватању и социјализацији. Свесни да је то дуг процес који тражи социјализацију и културну репродукцију, у школи пејзажне архитектуре се у духу *praxis*-а теоријски постулати проверавају у пракси. Територија општине Сурчин је простор обимне трансформације, па је самим тим постала посебан изазов за анализу „офанзивних стратегија“ у формирању сценарија *business-as-usual* који су део конвенционалног просторног и урбанистичког планирања у ком се предео не сагледава као вредност која усмерава просторни развој (Генерални урбанистички план Београда до 2041 - Елаборат за рани јавни увид; Просторни план дела Градске Општине Сурчин - Елаборат за рани јавни увид; Просторни план подручја посебне намене Националног фудбалског стадиона – IV фаза). Анализа модела утицаја показује доминацију високих, умерених и значајно неповољних ефеката планираних промена, уз очигледан губитак способности простора да обезбеди кључне услуге екосистема, укључујући регулацију квалитета ваздуха и воде, климе и температуре, производњу хране и очување биодиверзитета. Неповратно ће нестати идентитет београдске културне степе, предела отворених визура које се заустављају на обронцима Авале, шумама у блоку и звоницима локалних цркава.

Као одговор на офанзивни сценарио *business-as-usual*, експертски сценарио је креиран на постулатима предеоно – еколошког планирања урбаних предела и пејзажног обликовања града. Предеоно-еколошки принципи планирања, како их интерпретира њихова аутор професор Ричард Форман (*Richard Forman*) (2008), представљају јасно теоријски и емпиријски утемељене смернице које чине основу планирања и деловања у простору. Иако не функционишу као универзални закони применљиви у свим контекстима, обимна директна и индиректна потврда омогућава њихову широку примену у различитим просторним и планерским условима (Forman, 2008). Међутим, како Форман истиче, искључива примена појединачних принципа може довести до стварања генеричких и стереотипних решења, због чега је неопходно њихово креативно тумачење и комбиновање са иновационим решењима која инспиришу (Forman, 2008). Зато је препорука истраживачког тима Лабораторије за предео са Шумарског факултета Универзитета у Београду да се постојећи *business-as-usual* сценарио промисли у духу принципа пејзажног обликовања резилијентних градова (Forman, 2008), разрађеним у експертском сценарију, и то:

- Принцип читљивости предела: структура и облик елемената треба да обезбеде функционалност, еколошку повезаност и јасну просторну организацију.
- Принцип мозаичне структуре: предео је динамичан мозаик чији распоред и односи елемената одређују биодиверзитет и функционалност.
- Принцип доминантних природних елемената: планирање се заснива на очувању кључних природних елемената као носилаца структуре, идентитета и стабилности.
- Принцип еколошке интеракције: предео је систем повезаних екосистема; тежи се повезивању и укрупњавању елемената ради смањења фрагментације.
- Принцип метапопулационе динамике: структура предела треба да омогући кретање и опстанак популација кроз мрежу станишта.
- Принцип резилијентности предела: јачање способности предела да се прилагоди променама без губитка основних функција.
- Принцип адекватне размере: величина елемената мора бити усклађена са еколошким процесима и нивоима планирања.
- Принцип „управљане“ промене: промене се усмеравају у складу са дугорочном визијом и природним и културним процесима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ahern J. (2005): Theories, methods and strategies for sustainable landscape planning, In: *Landscape Research to Landscape Planning: Aspects of Integration, Education and Application* (Eds. B. Tress, G. Tress, G. Fry and P. Opdam), Springer.
- Antrop M. (2005): From holistic landscape synthesis to transdisciplinary landscapemanagement, In: *Landscape Research to Landscape Planning: Aspects of Integration, Education and Application*, (Eds. B. Tress, G. Tress, G. Fry and P. Opdam), Springer.
- Phillips A. (1998): The nature of cultural landscapes-A nature conservation perspective, *Landscape Research* 23(1), 21-38.
- Selman P. (2006): *Planning at the Landscape scale*, Routledge
- Selman P. (2010): Centenary paper: Landscape planning - preservation, conservation and sustainable development, *Town Planning Review* (81), Liverpool University Press.
- Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу (Сл. гласник РС - Међународни уговори, бр 4/2011).
- Васиљевић Н. (2018) : *Планирање предела: теорије и методе*, Шумарски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Васиљевић, Н. (2013): „Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије“, докторска дисертација, Шумарски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Steinitz C. (2010): Landscape Architecture into 21st Century-Methods for Digital Techniques, Peer Reviewed Proceedings Digital Landscape Architecture 2011: Teaching & Learning with Digital Methods & Tools, (Eds. Buhmann, Ervin, Palmer, Tomlin, Pietsch), Anhalt University of Applied Sciences, Germany.
- Steinitz C. (2012): A Framework for Geodesign: Changing Geography by Design, readlands, CA: Esri Press.
- Steinitz C., Orland B., Fisher T., Campagna M. (2023): 7 - Geodesign to address global change, *Intelligent Environments*, Peter Droege (ed), North-Holland, pg. 193-242.
- Пјановић, Б. (2023): Примена метода сценарија у просторном планирању на локалном нивоу у Србији, Универзитет у Београду, Географски факултет, докторска дисертација
- Millennium Ecosystem Assessment (2005): *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Island Press, Washington, DC.
- Генерални урбанистички план Београда 2041 - Елаборат за рани јавни увид, Урбанистички завод Београда, 2022.
- Просторни план дела Градске Општине Сурчин - Елаборат за рани јавни увид, Урбанистички завод Београда, 2024.
- Просторни план подручја посебне намене Националног фудбалског стадиона – IV фаза, Урбанистички завод Београда, 2025.
- Forman R. (2008): *Urban Regions, Ecology and Planning Beyond the City*, Cambridge University Press.
- Muir R. (1999): *Approaches to Landscape*, MacMillan Press, London.
- Vasiljević N., Živković J. (2009): Novi pristup vrednostima predela u strategiji prostornog razvoja Srbije - korak ka implementaciji Evropske konvencije o predelima, IAUS, Beograd.
- Sayre R., Frye, C., Breyer, S., Roehrdanz, P. R., Elsen, P. R., Butler, K., Brown, C., Cress, J., Karagulle, D., Martin, M., Sangermano, F., Smyth, R. L., Sohl, T. L., Wolff, N. H., Wright, D. J., & Wu, Z. (2024): Potential 2050 distributions of World Terrestrial Ecosystems from projections of changes in World Climate Regions and Global Land Cover. *Global Ecology and Conservation*, 57, e03370. <https://doi.org/10.1016/j.gecco.2024.e03370>
- Fry G. (2002): *Culture and nature versus culture or nature. New dimension of the European Landscapes*, Wageningen University, Alterra Research Institute.
- Fisher T., Orland B., Steinitz C. (2020) *The International Geodesign Collaboration: Changing Geography by Design*; ESRI Press: Redlands, CA, USA, 2020; ISBN 978-1-58948-573-0.